

MAHZENÜ'-L-ESRAR GELENEĞİNE BAĞLI MESNEVİLERDEKİ ORTAK HİKAYELER

Türk edebiyatında mümtaz ve müstesna bir yere sahip Nizamî-i Gencevî (1150 ?- 1214 ?) Mahzenü'l-esrar, Husrev ü Şirin, Leylâ vü Mecnun, Heft Peyker, İskendername adındaki beş mesneviden oluşan hamsesiyle mesnevi sahasında başlı başına bir ekol yaratmıştır. Nizamî'nin ilk mesnevisi olan Mahzenü'l-esrar, plan bakımından yirmi makale ve her makaleden sonra gelen birer hikâyeden oluşmaktadır. Makale ve hikâyelerin konusu dinî, tasavvufî ve ahlakîdir (GENÇOSMAN: 1986).

Nizamî'nin Mahzenü'l-esrar mesnevi sine İran, Çagatay ve Anadolu sahasında pe çok nazire kaleme alınmıştır. İran edebiyatında Emir Husrev'in Matlau'l-envar'ı, Hacu-yı Kirmanî'nin Ravzatü'l-envar'ı ve Camî'nin Tuhfe-i Ahrar'ı Mahzenü'l-esrar'a nazire sayılan mesnevilerdir. Çagatay sahasında Ali Şir Nevaî'nin Hayretü'l-ebrar'ı, Anadolu sahasında Ahmed-i Rıdvan'ın Mahzenü'l-esrar'ı, Hayalî'nin Ravzatü'l-envar'ı, Rahmî'nin Gül-i Sad Berg'i, Azerî İbrahim Çelebi'nin Nakş-ı Hayal'i, Alî'nin Tuhfetü'l-uşşak'ı, Cinanî'nin Riyazü'l-cinan'ı, Nevizade Atayî'nin Nefhatü'l-ezhar'ı, Mahzenü'l-esrar geleneğine bağlıdır. İran edebiyatında Camî'nin **Tuhfe-i Ahrar'ı** 1342 yılında tamamlanmıştır. Eser, 20 makaleden müteşekkildir. Çagatay şairi Ali Şir Nevaî **Hayretü'l-ebrar'a**, 1483'te son noktayı koymuştur. Hayretü'l-ebrar, 20 makaleden meydana gelmiştir (LEVEND, 1965; C. I, 86). Mahzenü'l-esrar'a Anadolu sahasında ilk Türkçe nazire olarak kabul edilen Ahmed-i Rıdvan'ın Mahzenüi-esrar'ı, tahminen 1505-1512 yılları arasında vücut bulmuştur. Eser, 20 makale ve 20 hikâye içermektedir (ÜNVER, 1986: 117-120). Hayalî'nin **Ravzatü'l-envar** mesnevisi, 1449'da kaleme alınmıştır. Ravzatü'l-envar, 10 bölüm ile 17 hikâye üzerine bina edilmiştir (AKSOYAK-KÖKSAL, müşterek proje). Bursalı Rahmî'nin **Gül-i Sad Berg'i** ise 1567 yılından önce yazılmış olup 7 ravza-7 hikâye ihtiva etmektedir (ERİŞEN, 1990). Gelibolulu Mustafa Alî'nin **Tuhfetü'l-uşşak'ı** 1570'te kesin şeklini almıştır. Tuhfetü'l-uşşak 20 makale, 20 hikâye ve 20 münacat üzerine kurulmuştur (AKSOYAK, 1995: 100-104). Azerî İbrahim Çelebi tarafından 1579'da bitirilen **Nakş-ı Hayal** mesnevisi 20 "ıkd"dan oluşmaktadır. Her ikd'ı bir "destan" takip etmektedir (MERMER, 1991-1992: 481; BAYKALDI, 1994). Cinanî'nin 1579'da nazmettiği ilk mesnevisi **Riyazü'l-cinan** 20 ravzaya ayrılmakta; her ravzanın ardından "destan" başlığı altında hikâyeler gelmektedir (OKUYUCU, 1989: 499-517; ŞARLI, 1994). Cinanî'nin **Cilau'l-kulub** adını taşıyan ikinci mesnevisinin bitiriliş yılı 1594'tür. Cilau'l-kulub'da 20 "ıkd" bulunmakta ve her "ıkd"ı bir

İ. Hakkı AKSOYAK

*Cumhuriyet Ü. Fen Ed. Fak
Türk Dili ve Ed. Araştırma Görevlisi*

hikâye izlemektedir (ÖZKAN), 1990: 34). Bu geleneğin son halkalarından biri olan Bahrül-kemâl, Hilmî tarafından 1618'de vücuda getirilmiştir. Bahrül-kemâl, "ravza" veya "makale" adını taşıyan 12 bölüme ayrılmıştır (ÖKUYUCU, 1995: VI).

Görüldüğü gibi İran, Çağatay ve Türk edebiyatlarında Mahzenü'l-esrar geleneğine bağlı olarak kaleme alınan mesneviler, kuruluş bakımından birbirlerine benzemektedir. Yukarıda sıralanan bütün mesnevilerde her makalenin (ravza veya ikd) ardından birer hikâye (destan) gelmektedir. Mesnevilerdeki bu benzerlik yalnız plan yönüyle kalmamakta, bazı hikâyelerin ortaklığı ile de devam etmektedir. İşte ortak olan bu hikâyeleri ve hikâyelerin benzer ve farklı yönlerini şu şekilde gösterebiliriz:

3-İhtiyar Çalgıcı ile Hz. Ömer'in Hikâyesi:

Mevlâna'nın Mesnevi'sinde bu hikâye **Mesnevi'de** uzun uzun anlatılır: Çalgıcı bir hayli ihtiyarlayıp zayıflayınca kazançsızlıktan bir parçacık yufka ekmeğine bile muhtaç hâle gelir... Der ki: Tanrım, bana çok ömür ve mühlet verdin, yetmiş yıldır isyan edip dururum... Bugün kazanç yok. Çengi sana çalacağım, gayrı seninim. Çengi omuzlayıp Tanrı'yı aramaya düşer, ah ederek Medine mezarlığına yollanır. Bir hayli çeng çalıp ağlar ve başını yere koyar, çengi yastık yapıp bir mezara yaslanır. Çalgıcıyı uyku bastırır... Çalgıcı beklemekten bunalınca Ömer'e ses gelir ! "Ey Ömer, kalk. Beytülmalde yedi yüz dinar al, hepsini onun avucuna say ! Koltuğu altında para kesesi olduğu hâlde mezarlığa yönelir. Çalgıcıyı bulur. Tanrı selâm söylüyor; hâlini, hatırını soruyor. Hadsiz hesapsız zahmetlerden ne haldesin? buyuruyor. Şimdilik şu birkaç dinarı ibrişim olarak al, harca da bitince yine buraya gel. İhtiyar, bunu işitince kendini yerden yere vurup ellerini ısırmaya elbisesini yırtmaya başlar... Bunun üzerine Ömer, çalgıcıya der ki: Senin bu ağlaman, aklının başında olduğuna delalet eder... (İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. I, 166-168, 173-178). **Ravzatü'l-envar'da** aynı olay şöyle aktarılır: Gençliğinde çok meşhur iken, ihtiyarladığı için artık kendisine rağbet edilmeyen çalgıcı, aç kaldığı bir gün Allah'a yakarır. Allah Hz Ömer'e uykusunda bu ihtiyara yedi yüz dinar götürmesini emreder. Ömer, uykudan uyanınca parayı alır ve söz konusu ihtiyarı uyuklarken bulur. İhtiyar uyanıp ihtiyarı karşısında görünce şaşırır ve utanır. Hz. Ömer, çalgıcıya "Allah, bana seni övdü, sana selâm söylüyor, cefamıza tahammül etsin" dedikten sonra parayı verir. Çalgıcı bu olay üzerine ömrünü oyun ile geçirdiğini söyleyerek pişmanlık duyar. (AKSOYAK-KÖKSAL, 43b-45b).

Her iki hikâyenin kahramanı aynıdır. Mesnevi'de Hz. Ömer çalgıcının durumunu gaipten gelen bir sesle; Ravzatü'l-envar'da ise rüyasında öğrenmektedir.

4-Damda Develerini Arayanlar ile İbrahim

Edhem Arasında Geçen Konuşmalar: Mevlâna Mesnevi'sinde bildirdiğine göre iyi adlı padişah, bir gece tahtında otururken damda bir tıkırtı, bir hay huy duyar. Sarayın damında sert sert adımlar atılır. Kendi kendine kimin ne haddine der. Sarayın penceresinden "Kim o ... bu, insan olamaz, peri olmalı herhalde" diye seslenir. Hiç görülmemiş bir bölük halk, damdan başlarını indirir... Derler ki: Kaybımız var, gece vakti onu arıyoruz. İbrahim Edhem "Ne arıyorsunuz?" der. Derler ki: Develerimizi! İbrahim Edhem "Damda deve arandığını kim görmüş?" deyince, Derler ki: "Peki... öyleyse sen taht üstünde otur, padişahlık ederken Tanrı'yı bulmayı nasıl umuyorsun ?" İşte bu olur, bundan sonra bir daha İbrahim Edhem'i kimse görmez... Peri gibi insanların gözünden kaybolur (İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. IV, 68-69). **Tuhfetü'l-uşşak'ta** İbrahim bin Edhem, bir gece sarayında uyurken, çatıdan gelen seslerle uyanır. Damda bir şahsın yürüdüğünü görür ve "Maksadın nedir, damda ne arıyorsun?" diye sorar. Damdaki şahıs "Ben çobanım, devemi kaybettim, onu arıyorum" diye cevap verir. İbrahim Edhem "Ey divane, damda, devenin ne işi var, hiç deve dama çıkar mı?" deyince damdaki "Madem sen Hazret-i Hakk'ı diliyorsan, niçin süslü yatakta yatıyorsun" der ve kaybolur. Söz konusu kişiyle aralarında geçen konuşma sonucunda İbrahim Edhem tacını tahtını terk eder (AKSOYAK, 68).

Mesnevi'de damda develerini arayanlar "hiç görülmemiş bir bölük halk" iken Tuhfetü'l-uşşak'ta bir çobandır. Mesnevi'deki tahtın yerini Tuhfetü'l-uşşak'ta "süslü yatak" almıştır.

5-İbrahim Edhem'in İğnesini Balıklara

Buldurması: Mevlâna Mesnevi'sinde bu olayın İbrahim Edhem'den rivayet edildiğini belirtir. Rivayete göre İbrahim Edhem deniz kıyısında oturur, hırkasını dikmeye koyulur. Ansızın oraya bir emir gelir. O, emir şeyhin kullarındandır. Şeyh'i tanıyıp hemen secde eder. Şeyhin hırka dikmekte olduğunu görüp şaşırır. Emir, kendi kendisine "Öyle bir ulu sultanlığı terketti de şu yoksulluğu ihtiyar etti. Bu ne acayip iş! Yedi iklim padişahlığını kaybetsin de yoksullar gibi kendi hırkasını diksin" der. Şeyh onun düşüncesini anlar... Şeyh, derhal iğnesini denize atar ve yüce sesle iğneyi ister. Yüz binlerce balık, her birinin ağzında birer altın iğne olduğu halde, Ey Şeyh, Tann'nın iğnelerini al, diye denizden baş çıkarır. İbrahim

Edhem yüzünü o emire dönüp der ki: Ey emir gönül saltanatı mı iyi, öyle bayağı bir saltanat mı ? Bu zahiri bir nişaneden ibaret, bir hiç bile değil. Bâtın âlemine varırsan bunun yirmi mislini görürsün...(İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. II, 246-247). Gelibolulu Mustafa Âli'nin, **Tuhfetü'l-uşşak** mesnevisinde İbrahim bin Edhem, birgün Dicle kenarında oturmuş, parça parça olan elbisesini dikerken aniden iğnesini düşürür. Bu durumu gören biri, İbrahim'in yanına gelir şöyle der: "Dün şah idin, dünya devletine kâni olmadın, bahtın tali olmadı bu hâle düştün." İbrahim, bu sözleri duyunca, nehirdeki balıklara iğnesini bulmalarını emreder. Balıklar bu emri duyunca, bir balık İbrahim bin Edhem'in düşürdüğü iğneyi getirir. İbrahim'in iğnesini bulduğunu gören şahıs, söylediği söze pişman olur (AKSOYAK, 68). Azeri İbrahim Çelebi, **Nakş-ı Hayal** mesnevisinde bu hikâyeyi şöyle anlatır: İbrahim Edhem, saltanatını, tacını tahtını bırakarak Belh'ten ayrılır ve bir mağara köşesine sığınır. Varlığından kurtulmak emelindedir Annesi, olanları duyunca çok üzülür. Oğlunun yaşadığı rahat hayatı bırakıp bir kuru mağara içinde, dikenler üstünde yatmasına dayanamaz, kalkar yollara düşer. Deniz kenarındaki bir mağarada onu bulur ve der ki: "Niçin saltanatı bırakırsın, gün gibi ferman yürütürken niçin gölge gibi kıymetini düşürürsün ? İbrahim annesini dinledikten sonra: "Ey dışı görüp, içi göremeyen annem, bâtin âlemine şah olan için taht, saltanat basit gelir. Ben bâtına şah olmuşum. Emir veririm vahşi hayvanlar, uçan kuşlar bile bana uyar." der. Sözlerini ispatlamak için eline bir iğne alıp denize atar ve balıklardan iğnesini getirmesini ister. Bu emri duyan bir balık, denizi arayıp iğnesini bulur, ağzında çıkarır. Annesi, bu hâli görünce gönlündeki sıkıntı gider der ki: "Allah senin gücünü arttırsın (BAYKALDI, 56-57).

Mesnevî'de İbrahim'in bulunduğu yer deniz kenarı, Tuhfetü'l-uşşak'ta Dicle kenarı, Nakş-ı Hayal'de denizin kenarındaki mağaradır. Mesnevî'de İbrahim'in iğnesini attığı yer derya, Tuhfetü'l-uşşak'ta Dicle nehri; Nakş-ı Hayal'de denizdir. Bir başka fark, Mesnevî'de İbrahim Edhem ile konuşan şahıs emir, Tuhfetü'l-uşşak'ta herhangi biri, Nakş-ı Hayal'de İbrahim Edhem'in annesi olarak geçmektedir. Mesnevi ve Nakş-ı Hayal'de İbrahim Edhem, elindeki iğneyi kasden denize atmakta; daha sonra balıklara emrederek denizden çıkartmaktadır. Nakş-ı Hayal ve Tuhfetü'l-uşşak'ta iğne İbrahim Edhem'in elinden düşmekte ve İbrahim Edhem'in yakınında bulunan bir şahsın alaycı sözleri üzerine balıklar iğneyi bulmaktadır.

6-Hindistan'a Giden Seyyahların Fil Yavrusunu Yemeleri Üzerine Başlarına Gelenler: Mesnevi'de anlatıldığına göre Hindistan'a giden seyyahlar kendilerine verilen fil yavrusunu yemeyiniz? öğüdünü dinlemezler. Buldukları bir fil yavrusunu kebab edip yerler. İçlerinden biri bu etten yemez. Gece olduğunda yemeğin etkisiyle herkes uykuya dalar, fakat aç olan uyuyamaz. Yavrunun annesi gelir, uyuyanların ağzını koklar, yavrusunu yediklerini anlar ve hepsini öldürür. Aç olanın da ağzını koklar, yemediğini anlar ve ona zarar vermez (İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. III, 6-12) **Nakş-ı Hayal'de** ise bazı acemi tacirler, iyi kâr edebilmek ümidiyle Hindistan'a doğru yola çıkarlar. Gece vakti yollarını şaşırıp bir çöle düşerler. Aç ve susuz kalırlar. Ölmek üzere iken, bir fil yavrusunu tutup, kebab edip yerler. İçlerinden biri oruçludur, yemez. Yemeğin ağırlığı ile hemen oracıkta uykuya varırlar. Oruçlu olan açlığın verdiği sıkıntı ile uyuyamaz. Uzaktan bir filin yavrusunu arayarak geldiğini görür. Ana fil uyuyanların hepsinin ağzını koklar. Yavrusunu yediklerini anlayıp hemen oracıkta basıp öldürür. Sıra oruçluya gelir. Onun da ağzını koklar. Yemediğini anlayınca başını eğip, kulaklarını da ona merdiven yapar. Kımıldamayacak derecede aç olan oruçluyu sırtına alır. Üç gün içinde bir aylık yolu fırtına gibi geçip memleketine götürür (BAYKALDI, 66).

Her iki hikâye Hindistan'da vuku bulmaktadır. Mesnevî'de olay seyyahların, Nakş-ı Hayal'de tacirlerin başından geçmektedir. Mesnevî'de anne fil yavrusunu yemeyen kişiye zarar vermez. Nakş-ı Hayal'de anne fil, oruçlu olduğundan dolayı yavrusunu yemeyen kişiyi sırtına alarak memleketine götürür.

7-Attar Çarşısından Geçerken Bayılan ve Köpek Pisliği Koklatılarak Ayıltılan Debbağın Hikâyesi: Mesnevi'de yer alan bir hikâyede debbağın biri attarlar çarşısından geçerken bayılır. Daha sonra gelen kardeşi debbağı köpek pisliği koklatarak ayıltır (İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. IV, 21-25). Aynı hikâye **Ravzatü'l-envar'da** da yer almaktadır. Hayalî, debbağ hikâyesini Mesnevî'den aldığı gibi şöyle belirtir:

*Okudum Mesnevi'ye bir rivâyet
Bu ma'nide münâsib hoş hikâyet*

*Dimiş esnâ-yı ma'nide o sultân
Celâlü'd-dîn ü dünyâ şâh-ı devrân*

*Hakikat menba'ı cân-ı vilâyet
Ma'ânî kâni sultân-ı hidâyet*

Hayalî, bu hikâyeyi aktarırken Mevlâna'nın çerçeve hikâye üslûbunu da aktarmıştır. "Mükâleme-kerden-i Şeyh Cüneyd bâ-Şibli" başlığı altında önce Şeyh Cüneyd'in sözlerine yer vermiş, sonra hikâyeye geçmiş ve Şeyh Şibli'nin sözleriyle devam etmiştir (AKSOYAK-KÖKSAL, 22a). Âmil Çelebioğlu, Mesnevi'de 49 beyit tutarındaki bu hikâyenin Ravzatü'l-envar'da aşağı yukarı mealen 46 beyitle aktarıldığını söylemektedir (ÇELEBİOĞLU, 1978: 30).

8-Bir Mümin ile Dehrinin Bahse Tutuşmaları: Mesnevi'de mümin, dostum der... gönlümde bir delil var... bence, bu, âlemin sonradan yaradıldığına bir alamet! İyice inanmışım. İncancımın nişanesi de şu: İyice inanan ateşe bile girse âşıklardaki aşk sırrı gibi ona bir ziyan gelmez, yanmaz, mahvolmaz! Filozof, ben halkın hepsine delil olmayan bu şeylere ehemmiyet vermeyem, bunları delil saymam, der. Mümin der ki: Kalp akçayla halis akça bahse girişeler... halis akça sen kalpsin; ben halisim, iyiyim dese. Son sinama ateştir. İkisi de kendilerini kızgın ateşe atarlar. Tanrı var diye iddia eden kurtulur ... Öbür haramzade yandı mahvolur (İZBUDAK-GÖLPINARLI, C. IV, 229-230). Aynı hikâye, Feridüddin Attar ve Sinan Paşa'nın **Tezkiretü'l-evliya'sında** da yer almaktadır. Tezkiretü'l-evliya'da yer aldığı şekliyle Mâlik-i Dinar ve bir dehrî iddia üzerine ellerini yanan ateşin içine sokar; her ikisinin eli yanmaz (YAVUZ, 1988: 78; GÜRSOY-NASKALİ, 1987: 48). **Tuhfetü'l-uşşak'ta:** Bir gün Mâlik-i Dinar, bir dehrî ile bahse tutuşur ve ikisi el ele tutup ateşe yaklaşırlar, ikisi de yanmaz. Mâlik-i Dinar, bu olaydan utanarak, Allah'a "Bunca zamandır sana ibadet ediyorum, bir dehrî benimle eşit oldu" derken şöyle bir ses duyar: " Ey Mâlik, böyle bir müşrik sana benzeyebilir mi ? Ateş senin eline yakın olduğu için, onun da eli yanmadı (AKSOYAK, 68).

Mesnevi'de hikâye kahramanları mümin bir kişi ile münkir bir filozof; Tuhfetü'l-uşşak'ta evliyaullahtan Mâlik-i Dinar ile bir dehridir. Hikâyeler sonuçları bakımından birbirinden farklıdır. Mesnevi'de mümin kişi kurtulurken, münkir ateşte yanar. Tezkiretü'l-evliya'da ise iddia sahipleri yalnızca ellerini ateşin içine sokar; ikisinin de eli yanmaz. Tuhfetü'l-uşşak'ta dehrî ile Mâlik-i Dinar elele tutuşup ateşe girdikleri hâlde yanmazlar. Ayrıca Tuhfetü'l-uşşak'ta Mâlik bin Dinar'ın Allah ile konuşması, diğer eserlerde yer almamıştır.

9-Süleyman Peygamber ile Yaşlı Çiftçi Arasında Geçen Konuşma: Mahzenü'l-esrar'da yer alan hikâyede Süleyman peygamber, bir gün saltanat işlerini bitirir havalarda gezen tahtını Tanrı erenlerinden birinin ziyaretine yönelir. Gök kubbe altında havalanan tahtı bir ova yolunu tutar. O sade bir çölde bir çiftçiye rastlayınca gönlünde bir nevi tazelik duyar, çiftçi kulübesinden getirdiği ekinlerden bir kısmını tarlasına saçmaktadır, her köşeye tohum atar. Ektiği tohumların her danesinden bir başak filizlenir. Köylünün emeğiyle yeşillenir tohumların manzarası Süleyman'a konuşmak fırsatı verir, Ey eşsiz ihtiyar, der... biraz cömert davran... Madem ki bu kadar ekinin var, bunları yemeye bak... Tuzağın yoksa boşuna tane saçma... Benim gibi kuşların dilinden de anlamıyorsun, bari bu zahmetten de vazgeç... Elinde belin yok ki ovanın toprağını kazasın, suyun yok ki ektiğini yeşertesin... bırak şu boş savaşı ! Biz en sulak yerlere tohum ektiğimiz hâlde, ektiğimiz şeylerden ne biçebiliriz ? Sen bu çorak çöllerden bu kurak topraklardan ne kazanabilirsin ? İhtiyar cevap verir: Sözlerimden incinme ... Ben su ve toprağın feyzinden bir şey beklemem, benim kuru ile yaş ile işim yok. Emek benden yetiştirmek Allah'tandır. Benim suyum işte şu alımdan çıkan ter, belim sapanım da tırnaklarımın ucudur. Başımda (senin gibi) memleket ve saltanat kaygısı yok. Ömrüm oldukça bu ekin bana bol bol yetişir. Bana tek bir tanenin yedi yüz misli artacağı müjdesi verilir. Danede şeytanın ortaklığı yoktur, bire yedi yüz verir. Her şeyden önce sağlam tohum gerekir ki başağın düğümü iyi çözülebilirsin (GENÇOSMAN, 83-85). Nizamî, Mahzenü'l-esrar mesnevisinde yaşlı bir çiftçiyle Hz. Süleyman'ın konuşmasına yer verir. **Ahmed-i Rıdvan'ın Mahzenü'l-esrar'ında** Hz. Süleyman'ın kuşu ile yaşlı çiftçi arasında benzer bir olay geçmektedir (ÜNVER, 120; ERİŞEN, 58).

10-Öğrencisine Âşık Olma: Hayretü'l-ebrar'da Şeyh-i Irakî Şam'da valinin oğluna gönül verir (LEVEND, C. I., 86). Gelibolulu Mustafa Âlî'nin **Tuhfetü'l-uşşak** mesnevisinde Bu-Amr, Kuran öğrettiği öğrencilerden birine, şeytanın vesvesesiyle, gönül düşürür. Bunun üzerine gidip durumu Hasan-ı Basrî'ye anlatır. Hasan-ı Basrî, ona hacca gidip Hanefî mescidindeki şeyhin duasını almasını tavsiye eder. Bu-Amr, şeyhi bulur ve ondan yardım ister. Şeyh, kendisini kimin gönderdiğini sorunca, Hasan-ı Basrî'nin adını verir. Bunun üzerine şeyh, madem o bizi bildirdi deyip Hasan-ı Basrî'nin her gün hacca gelip namaz kıldığını ifşa eder ve gerekmedikçe âşıkların birbirlerinin hâllerini başkalarına aktarmamaları gerektiğini söyler (AKSOYAK, 67). **Cilau'l-**

kulub'da 100 yaşını geçen bir hoca, öğrencilerden birine gönül verir (ÖZKAN, 221). Bir sabah öğrenci derse gelmez. Hocaya öğrencisinin bir ata binip şehirden ayrıldığını haber verirler. Hoca, öğrencisini aramak üzere yola çıkar ve onu bulur. Öğrenci hocasının zayıf düştüğünü görür ve atına bindirir. Ancak bir iki adım ilerledikten sonra, hoca attan iner ve yollarına yaya olarak devam ederler. Bir müddet sonra yorgunluktan yere düşerler. İhtiyar can çekişmeye başlar. Öğrenci, hocasını yeniden ata bindirir. Ancak ihtiyarın vücudu o kadar zayıflar ki devam etmeğe mecali kalmaz. Genç, hocasına kalacak bir yer bulup onu oraya emanet eder. Can çekiştiğini duyan dostları ihtiyarın emanet edilen yerden alarak şehre getirirler. Hoca, bir iki gün uzlete çekildikten sonra "nur-ı kıdem" in tecellisiyle mecazi aşktan hakikî aşka geçer, basiret gözü açılır ve hakikat yüzünü görür. Bir müddet sonra öğrencisi hocasını ziyaret eder. Ancak hocası onu meclisine almaz. Çünkü ihtiyar hoca mecazi aşktan hakikî aşka ulaşmıştır (ÖZKAN, 222, 223). **Bahrü'l-kemâl'in** 12. bölümünde talebesine âşık olan hoca hikâyesi Cinânî'nin Riyâzû'l-cinan'ında da yer alır (OKUYUCU, 1989: VI). Atayî'nin **Nevhatü'l-ezhar** adlı mesnevisindeki 16. destan gençlere düşkün bir adamın hikâyesi üzerinedir (ERİŞEN, 74).

Hikâyelerin ortak yönü bir kişiye âşık olmaktır. Hayretü'l-ebrar'da kahraman Iraklı bir şeyh, Tuhfetü'l-uşşak'ta Bu-amr, Cilau'l-kulub'da ise bir hocadır. Tuhfetü'l-uşşak'ta ders kitabı Kuran-ı Kerim iken, Cilau'l-kulub'da belli bir kitaptan söz edilmez. Birçok şark klâsîğinde yer alan bu konu, âşığın mecazi aşktan hakikî aşka geçişini anlatır. Bu anlayışa Mevlâna Celâleddin-i Rumî ile Tebrizli Şemseddin'in birbirlerine olan muhabbetleri örnek olarak verilebilir (GÖLPINARLI, 1954: 6-14).

11-Erzakları Biten Bir Kafilenin Hatem-i Tâî'nin Mezarında Dua Ederek Ondan Yardım İstemesi: Hatem-i Taî hikâyesi Ali Şîr Nevaî'nin **Hayretü'l-ebrar'ında** 5. hikâye, **Ravzatü'l-envar'da** 14. hikâye olarak yer almaktadır (ERİŞEN, 96). Hikâye Ravzatü'l-envar'da şöyle geçer: Yiyeceksiz kalan bir kabile Hâtem-i Tâî'nin mezarı başında konaklar. İçlerinden veli bir kişi Hatem'in kabrine yüz sürer ve dua ederek ondan yardım ister. Hâtem, devcevinin rüyasına girerek dünyada kalan tek malı olan deveyi kabileye göndermesini ister ve deve çıkagelir. Deve kesilip ve herkese dağıtılır. (AKSOYAK-KÖKSAL, 54a-55a).

12-Hz. Ali'nin Namaz Kılarken Bedenine Saplanan Okun Çıkartılışını Hissetmeyişi:

Tuhfe-i Ahrar'da, Hz. Ali'nin namaz kılarken bedenine saplanan okun çıkartılışını hissetmeyişi üzerine bir hikâye bulunmaktadır (ERİŞEN, 51). Rahmî'nin, **Gül-i Sad Berg** mesnevisinde olay şöyledir: Hz. Ali, namaz vaktinin gelmesiyle namaza başlar. Onun yaralandığını gören sahabeden biri namaz esnasında oku vücudundan çıkarır. Etraftaki kanı görünce ne olduğunu soran Hz. Ali'ye durumu açıklar. O da ibadet vaktinde vücudu yüz parçaya bölünse de bunu hissetmeyeceğini söyler (ERİŞEN, 112).

13-Göz Yaşlarıyla Abdest Alma: Evliyalar Ansiklopedisi'nde Hasan-ı Basrî ile Rabia arasında geçen bir hikâyede bir gün, Rabia, Hasan-ı Basrî hazretlerinin evinin önünden geçerken evin damında bulunan Hasan-ı Basrî, Allahü Taalâ'nın muhabbetinden pek çok ağlar, göz yaşlarını rüzgâr aşağıdan geçmekte olan Rabiâtü'l-Adeviyye'nin yüzüne düşürür. Damlanın nereden geldiğini araştırıp, yukarıda ağlamakta olan Hasan-ı Basrî'yi görünce; "Ey Hasan ! Sakın göz yaşların nefsinin arzusuyla akmış olmasın! Bu göz yaşlarını içinde muhafaza et ki, içeride bir derya olsun. Allah Taalâ'nın muhabbeti ile kaynasın" der (Komisyon, 1992: C. X, 38). Gelibolulu Mustafa Alî'nin **Tuhfetü'l-uşşak** mesnevisinde yer alan bir hikâyede Hasan-ı Basrî, çatıda otururken ayrılık korkusuyla ağlamaya başlar. Göz yaşları çatıdan sel gibi boşanır. Bu sırada oradan geçen bir pir, Hasan'a bu suyla abdest alınıp alınamayacağını sorar. Hasan-ı Basrî de bu sularla abdest almanın caiz olduğunu söyler (AKSOYAK, 70).

Evliyalar Ansiklopedisi'nde hikâyenin kahramanları Rabiâtü'l-adeviyye ile Hasan Basrî; Tuhfetü'l-uşşak'ta ise Hasan-ı Basrî ile kimliği hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyen bir ihtiyar bir kişidir. Ayrıca Evliyalar Ansiklopedisi'nde Hasan-ı Basrî'nin ağlayış sebebi Allah'a karşı duyulan muhabbet iken Tuhfetü'l-uşşak'ta ayrılık korkusudur. Tuhfetü'l-uşşak'ta ihtiyar ile Hasan-ı Basrî arasında geçen konuşma Evliyalar Ansiklopedisi'nde yer almaz.

14-Aşıkların Sırlarını Başkalarına İfşa Etmemesi: Tuhfetü'l-uşşak'ta yer alan bu hikâyenin benzeri **Ravzatü'l-envar'da** Şeyh Şiblî ile Şeyh Cüneyd arasında geçmektedir. Hikâyede, Şeyh Şiblî ile Şeyh Cüneyd'in âriflerin sırrını cahillere açmaması üzerine olan konuşmaları verilir (AKSOYAK-KÖKSAL, 21b-22a). **Tuhfetü'l-uşşak'ın** 9. hikâyesinde iki olaya yer verilmiştir. Birinci olay Bu-Amr'ın Kuran öğrettiği öğrencilerinden birine âşık olması ve Hasan-ı Basrî'nin tavsiyesiyle Hanefî mescidindeki şeyhin duasını almaya gitmesidir. İkinci olay Hanefî

mescidindeki Şeyh, Hasan-ı Basrî'nin kendisini ifşa etmesi üzerine madem o bizi bildirdi deyip Hasan-ı Basrî'nin her gün hacca gelip namaz kıldığını anlatır ve âşıkların birbirlerinin hâllerini başkalarına aktarmamaları gerektiğini belirtir (AKSOYAK, 67).

15-Farklı Yerlerdeki Aşıkların Birbirlerinin Acılarını Hissetmeleri: Fuzulî **Leylâ vü Mecnun** mesnevisinde iki beden bir olmasına dair bu hikâyeyi yedi beyitte şöyle anlatır:

*Lerzân oluban ten-i hazini
Kan doldı kolundan âstini*

*Elverdi atasına tahayyür
Mecnûn didi eyleme tefekkür*

*Fasd eyledi ol büt-i perî-zâd
Niş urdı anun kolına fassâd*

*Ol zahm eseri görindi mende
Biz bir ruhuz iki bedende*

*Bizde ikilik nişâm yokdur
Her bir tenün özge cânı yokdur*

*Sagınma ki oldur ol menem men
Bir cân ile zindedür iki ten*

*Hurrem oluram ol olsa hurrem
Gam yetse ana mana yeter gam
(ONAN, 1956: 211)*

Tuhfetü'l-uşşak'ta Âlî, kan aldırma için usta bir fassada gider. Fassad, korkmamasını söyleyerek Âlî'nin kolunu bağlar. Eline büyük bir neşter alarak gerekli işlemi yapar. Ancak Âlî'nin kolundan kan akmaz; sadece izi kalır. İkisi de bu duruma hayret eder. Sevgilisi bu durumu görerek Âlî'ye acır (AKSOYAK, 69). Daha sonra Âlî, aynı hikâyenin Leylâ ve Mecnun'un başından geçtiğini, Leylâ'nın kolundan kan alındığında Mecnun'un yeninden de kan çıktığını anlatarak hikâyenin kaynağına ilişkin ipucu vermiş olur:

*Gayrete vardı görüp bu hâli
Bildi Leylâ dahi bu ahvâli*

*Ki vücud olmasa idi vâhid
Hün-feşân olmaz idi ol sâ'id*

*Işk-ı Mecnûn'a idün istihsân
Akıdur sâ'idini zahmına kan*

*Işkımı sanmasun iller ola dîn
Işk-ı Mecnûndan olmuşdı füzûn
(AKSOYAK, 263)*

Âlî, Fuzulî'de 7 beyit tutan hikâyeyi Tuhfetü'l-uşşak'ta, 48 beyte çıkarmıştır. Leylâ vü Mecnun'da bu olaya Mecnun'un babası şahit olurken, Tuhfetü'l-uşşak'ta böyle bir şahıs yoktur.

16. Leylâ'nın Geldiğini Haber Alan Kays'ın Mecazî Aşktan İlâhî Aşka Ulaşması: Ravzatü'l-envar'da Aşkın anlatıldığı uzunca bir bölümden sonra (AKSOYAK-KÖKSAL, 34a-37a) Kays hakikat gözünü açar ve Leylâ'yı görür. Böylece sevgililer arasından ikilik kalkar, birlik olur. Hayâlî, olayı Kays'ın ağzından şöyle aktarır:

*Yüzi âyînesinde Leylâ'nun hem
O dahi gördi kendü nakşın ol dem*

*Cihâna açdı çün çeşm-i hakikat
Mecâzı gıtdi vü kaldı hakikat*

*Didi gönlüm neye kim ide meyli
Görünür gözime bî-şübhe Leylî*

*Ne yire kim açam çeşm-i basiret
Görürem kim benem Leylâ hakikat*

*Benem anda anundur bende varlık
Ginişlik cânda olur tende tarlık*

*Çü lâ oldı aradan 'ays u Leylâ
Ne "aldı anca" illâ'llâh mevlâ
(AKSOYAK-KÖKSAL, 38a)*

Aynı olayı Fuzulî **Leylâ vü Mecnun** mesnevisinde şöyle nazmeder:

*'Aşk itdi, binâ-yı vaslı muhkem
Ma'nîde meni senünle hemdem*

*Menden bert eyledün meni sen
Arza kimse eyleyeni seni men*

*Mende olan aşikâr sensen
Men hod yohem ol ki var sensen*

*Dâim sana mendedür tecellî
Men gayrdan olmuşam tesellî*

*Ger men men isem nesen sen ey yâr
Vey sen sen isen ney em men-i zâr
(ONAN, 266-267)*

Bilindiği gibi Leylâ vü Mecnun aşkı Fuzulî'den önce ve sonra pek çok defa işlenmiştir Ancak hiçbirisi Fuzulî'nin eseri kadar şöhrat kazanmamıştır. Leylâ vü Mecnun aşkı bu konuyu başlı başına ele alan eserlere de yer yer konu olmuştur. İşte Hayâlî, Ravzatü'l-envâr mesnevisinde Leylâ ve Mecnun'un mecazî aşktan, ilâhî aşka ulaşması ile ilgili konuyu Fuzulî'den önce işlemiştir.

17-İftiraya Kurban Giden Vezirin

Hikâyesi: Gülistan'daki hikâyede iyi kalpli bir vezir, padişahın hışmına uğrar. Malları müsadere edilip zindana atılır. Bir gün komşu memleketlerin hükümdarlarından biri, vezire himayesine alma isteğini içeren bir mektup gönderir. Vezir de kısa bir cevap yazar. Vezirinin yakın memleketlerin hükümdarıyla mektuplaştığını haber alan padişah, haberi götüren adamı yakalatır. Mektupta vezirin padişaha bağlılığı yazılıdır. Vezirinin vefakârlığından hoşlanan padişah özür diler (İLAYDIN, 1991: 59-61). **Bahrü'l-kemâl'de** anlatıldığına göre haksız yere azledilip hapse atılan bir vezire düşman ülkenin padişahı yardım teklif eder; ancak sadık vezir eski velinimetine ihanete yanaşmaz. Bu davranışı takdire layık bulan hasım hükümdar durumu açıklar (OKUYUCU, 1995: XII).

Gülistan'da vezirin iftiraya uğradığı haberi götüren adamın yakalanmasıyla ortaya çıkarken, Bahrü'l-kemâl'de hasım hükümdar durumu açıklar.

Genceli Nizamî'nin Mahzenü'l-esrar'ına nazire olarak yazılan mesnevilerden 10 kadarını inceleyerek bu mesnevilerde 17 ortak hikâyeye tespit ettik ve ortak hikâyelerin benzer ve farklı yönlerini göstermeye çalıştık. Bu inceleme neticesinde şu sonuçlar çıkarılabilir:

1-Makale ve hikâyelerden oluşan Nizamî'nin Mahzenü'l-esrâr mesnevisi kendinden sonra İran, Çağatay ve Anadolu sahalarında yazılan mesneviler için bir model teşkil etmiştir. İran edebiyatında Emir Husrev, Hacu-yı Kirmanî, Camî, Çağatay sahasında Ali Şir Nevaî; Anadolu sahasında Ahmed-i Rıdvan, Hayalî, Bursalı Rahmî, Azerî İbrahim Çelebi, Gelibolulu Mustafa Âlî, Cinanî, Nevzade Atayî ve Ahmed-i Rıdvan yazdıkları mesnevilerde Nizâmîyi örnek almışlardır.

2-Osmanlı, İran ve Çağatay sahasında Mahzenü'l-esrar geleneğine bağlı mesnevilerde planın yanısıra konuların bir kısmı da ortaktır. Mesnevilerdeki ortak hikâyelerin belli başlı kaynakları Kuran-ı Kerim, İslâm Tarihi, Mevlâna'nın Mesnevi'si, Feridüddin Attar'ın Tezkiretü'l-evliyâ'sı, Mantıku't-tayr'ı, Sadi'nin Gülistan ve Bostan'ı, Fuzulî'nin Leylâ vü Mecnun mesnevisidir.

3- Mesnevilerde yer alan hikâyeler dini ve ahlaki mahiyettedir. Dolayısıyla bu üç coğrafyada yaşayan insanların kültür birliği, yani ortak din ve moral değer anlayışları, Nizamî'nin Mahzenü'l-esrar'ına nazire sayılan mesnevilerde açıkça görülmektedir.

KAYNAKLAR

- AKSOYAK, İ. Hakkı
1995 **Gelibolulu Mustafa Âli ve Tuhfetü'l-uşşak Mesnevisi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara.
- AKSOYAK, İ. Hakkı
KOKSAL, M. Fatih,
HAYALİ, Ravzatü'l-envâr, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih Kitap nr:2633
- BAYKALDI, Remzi
1994 **Âzerî İbrahim Çelebi ve Nakş-ı Hayal Mesnevisi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Kayseri .
- ÇELEBİOĞLU, Amil
1978 "XIII-XV. Yüzyıl Mesnevilerinde Mevlana Tesiri (111. Uluslararası Mevlana Semineri)
- ERİŞEN, Gülgün
1990 **Bursalı Rahmi ve Gül-i Sad Berg**'i Ank. Ü. SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- GENÇOSMAN M. Nuri
1986 Mahzen-i Esrar, İstanbul
- GÖLPINARLI Abdülbaki,
1954 **Mevlana**, İstanbul
1990 **Ferideddin-i Attar Mantık Al-Tavr**, İstanbul
- GÜRSOY-NASKALI Emine
1987 Sinan Paşa Tezkiretü'l Evliya
- İLAYDIN Hikmet
1991 Sadi Gülistan , İstanbul
- İZBUDAK Vele
GÖLPINARLI Abdülbaki
1990 Mesnevi, İstanbul
- 1992 **Evliyalar Ansiklopedisi**, İstanbul.
Ali Şir Nevaî, Ankara .
- LEVEND, Âgâh Sırrı
1965
- MERMER, Ahmet 1993
- OKUYUCU, Cihan
1989 "Cinânî'nin Riyâzü'l-cinân'ı" Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.
- OKUYUCU, Cihan
1995 **Hilmî Bahrüi-kemâl**, Kayseri
- 1956 ONAN, Necmettin Halil **Fuzulî Leylâ ile Mecnun**, İstanbul .
- ÖZKAN, Mustafa
1990 **Cinânî Cila u'l-kulub** İstanbul .
- ŞARLI, Mustafa
1994 **Cinânî'nin Riyazü'l-cinan'ı**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Kayseri .
- ÜNVER, İsmail
1986 "Ahmed-i Rıdvan", TTK Belleten, C. I, S. 196, Nisan
- ÜNVER, İsmail,
1986 "Mesnevî" Türk Dili-Türk Şiiri Özel Sayısı II .
- YAVUZ, Orhan
1988 **Tezkiretü'l-evliya**, (Feridüddin Attar'ın Tezkiretü'l-evliyâ'sının Eski Türkiye Türkçesi ile Tercümesi), Ankara.
- YILMAZ, Mehmet
1992 **Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler**, İstanbul.
- KOMİSYON